

Galambos Ádám

A kereszténység halála, avagy kereszténység Auschwitz után

A szembenézés kérdése

A *Kísérlet* című film¹ alapjául az 1971-es, hírhedt stanfordi börtönkísérlet szolgált.

Itt egy börtönt modelleztek, azt megfigyelő kamerákkal szerelték fel, az agresszív viselkedést vizsgálták. Két héten keresztül huszonnégy férfi játszotta el a börtönőrök és a rabok szerepét. A rabok el voltak zárva, az őrök pedig azt az utasítást kapták, hogy fizikai erőszak nélkül próbáljanak meg rendet tartani. A résztvevők közül bárki bármikor kiléphetett, de a szereplőknek fizetett díjat ebben az esetben nem vehette fel. Az eredmény megdöbbentő. A jelentkező agresszió megmutatta, hogy a külső hatások változására az ember milyen könnyen elfordul addig akár biztosnak hitt normájától, etikájától. A kísérletet a tervezettnél előbb be kellett fejezni, az agresszivitás annyira eluralkodott. Kialakult a vezető, az őr – mint jó –, és a bűnös szerepe.

¹ Oliver Hirschbiegel: *A kísérlet (Das Experiment)*, 2001.

A kereszténység közelmúltja, azon belül is a holokauszt alatti története hasonló képet mutat. A keresztény felekezetek bármennyire is a Szentírás alapján identifikálják magukat, az egyháztörténelemben, így a soá időszakában is láthatjuk, hogy megváltozott környezetben – hasonlóan a fenti kísérlethez –, az egyház is a tanítás, a dogma, a Szentírás egyértelmű szava ellen vét, és képes a szentet a profánra cserélni.

Múltunkba ugyanis nemcsak azok – mint például Apor Vilmos győri katolikus püspök, Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész vagy Dietrich Bonhoeffer teológus – tartoznak, akik egy embertelen korban emberek tudtak maradni, hanem hozzátartozik az is, hogy a történelmi keresztény felekezetek, bár különböző indoklással, de megszavazták az első és a második zsidótörvényt. Evangélikusként szembe kell néznünk a hitüket képviselőknél túl a kor egyházi vezetőinek kijelentéseivel, így többek között azzal, hogy Raffay Sándor evangélikus püspök az első zsidótörvényről szóló parlamenti vitánál hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy a zsidótörvényre szükség van, és egy ilyen jellegű törvény megalkotásától csakis akkor lehetne eltekinteni, ha a zsidók megváltoztatnák „módszereiket” és magatartásukat.²

² Lásd: K. Farkas Claudia: *Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével*, <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/farkas.htm> (2015. 03. 03.).

A soá időszeke mély fájdalom. Bármennyire is voltak, akik palástot, papi ruhát használva kiálltak embertársaikért, keresztleveleket állítottak ki, hogy segítsenek zsidó testvérükön, s noha feljegyzések tanúsítják, hogy nem egy templom szöszékén vagy egyéb zugában bújtattak zsidókat, mégis, meg kell állapítanunk: a felszólalás valós, együttes hangja elmaradt. Az Isten ígétől való elfordulásnak egyik fémjele számomra az, amikor kezdeményezés indult, hogy szülesen meg egy közös körlevél, amelyet mind a katolikus, mind a református, mind az evangélikus templomokban felolvasnak, amiben határozottan kijelentik, hogy az antiszemizmustól nemcsak hogy elfordul az egyház és annak népe, hanem a bűnös eszmék követőit nem tudja saját tagjának tartani. Az e levél érvényre juttatásáért küzdök azzal kellett, hogy találkozzanak, hogy mindebből egyházpolitikai kérdés lett, de nem olyan, mint amit elsőre gondolnánk: az akkori püspökök ugyanis azzal akasztották meg a folyamatot, hogy kétségesnek találták, lehet-e a protestánsokkal közös levelet kiadni. A megállapítás az lett, hogy nem. Így az egész kútba fulladt, hiszen a közös fellépés, az egyház társadalmi nyomást gyakorló együttes kontrollja elmaradt. Voltak próbálkozások, egyes templomokban, a felekezeteknél külön-külön, de ezek erejüket veszítették.³

³ A magyarországi keresztény felekezetek holokauszt idején történő szerepvállalásáról meghatározó műveknek tekinthető Szenes Sándor *Befejezetlen múlt* című kötete és a Kocsor Judit és László Klára által szerkesztett *Különbéke* című kötet.

A keresztény felekezeteknek nemcsak felelősségük a múlttal való szembenézés, hanem hitelveikből következően kötelezettségük is. A soát követő időben láthattuk, hogy miként születnek egyházi dokumentumok, kijelentések, amelyek azt célozzák, hogy a teológiailag a kereszténységgel összeegyeztethetetlen, a gyakorlatban mégis megvalósult magatartást hogyan közelítse meg, mit kezdjen vele az egyház. A teológiai gondolkodásban Auschwitz után a szenvedésteológiai megközelítés más hangsúlyt, más lényegét kapott. Történt ez abból következően, hogy Auschwitz után úgy, ahogyan az egyéneknek, az államoknak és társadalmaknak, az egyháznak sem lehetett megkerülnie saját, a múltban éppen a tanait megtagadó magatartását. Az egyes embereket önvizsgálatra hívó egyház így szembetalálkozott önvizsgálatának, teológiájának és a hit képviselőtének olyan formájú problematikájával, amelyet ha a Szentírásra vezetünk vissza, akkor egyedül a kívülről jövő emberi megbocsátásban, valamint Isten gondviselő szeretetében bízhatunk.

A II. Vatikáni Zsinat *Nostra aetate* kezdetű, az egyház és a nem keresztény vallások viszonyáról szóló 1965. évi nyilatkozatában többek között ezt olvassuk: „mindenki ügyeljen arra, hogy sem a hitoktatásban, sem Isten igéjének hirdetésében ne tanítsanak semmi olyat, ami nem egyeztethető össze az evangéliumi igazsággal és Krisztus szellemével. Ezen kívül az Egyház – mely elutasít minden üldözést, bárkit is érjen – megemlékezően a zsidókkal közös örökségről, nem politikai megfontolásoktól, hanem evangéliumi vallásos szeretettől indítva fejezi ki sajnálatát a gyűlölet, az üldözések és az antiszemita megnyilvánulások miatt, bármikor és bárki részéről érték a zsidókat.” Majd később ugyanebben a nyilatkozatban ezt olvassuk: „Nem hívhatjuk segítségül Istent, mindenek Atyját, ha nem tekintünk testvérnek bizonyos embereket, akik pedig Isten képmására vannak teremtve. Az ember kapcsolata az Atya Istennel és az ember kapcsolata az embertestvérekkel oly szorosan összetartozik, hogy az Írás azt mondja: aki nem szeret, nem ismeri Istent (1Jn 4,8). Nincs tehát alapja semmiféle elméletnek vagy gyakorlatnak, mely ember és ember, nép és nép között diszkriminál az emberi méltóság és a belőle fakadó jogok tekintetében. Ezért az Egyház – mint Krisztus lelkületétől idegen dolgot – elítéli az emberek faj, bőrszín, társadalmi helyzet vagy vallás alapján történő bármilyen diszkriminációját.”⁴

⁴ *Nostra aetate nyilatkozat*, <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=9> (2015. 03. 03.).

A fenti dokumentum megerősítéséről, valamint az ebből következő vallások közötti párbeszédéről olvashatunk *A kereszténység és a vallások* címet viselő, a Nemzetközi Teológiai Bizottság által Rómában elfogadott, 1996 szeptemberében aláírt dokumentumban is, amely többek között megfogalmazza, hogy „mélyebben, a kimondatlan dolgok síkján, a vallásközi párbeszéd valójában az Isten képmására teremtett lények közötti találkozás, bár ezt a képmást elhomályosítja bennünk a bűn és a halál.”⁵

⁵ *A holokauszt nem teológiai véletlen*, szerk.: Szécsi József, Budapest, Keresztény-Zsidó Társaság, 2007, 109.

Ennél azonban tovább megy ugyanennek a bizottságnak az 1999. évi dokumentuma, amely már címében is viseli a megállapítást: *Az egyház és a múlt bűnei*. Ebben az írásban a pápa újólapon bocsánatot kér a történelmi eseményekért, és arra szólítja fel az egyházat, hogy eleven lelkiismerettel vállalja fel bűnét, valamint segítse hozzá tagjait a megbánáshoz. Kitér a felelősség kérdésére is, amiről többek között így fogalmaz: „a hangsúly mindenekelőtt azon van, hogy a ma egyházának felelősséget kell vállalnia a múlt bűneiért.” Így jut el a dokumentum gondolatmenete addig, hogy „bár a keresztényi ruhát magunkra öltöttük, szüntelenül vétkezünk és elfordulunk Istentől. Most ebben az új kérésben – bocsásd meg bűneinket – visszatérünk hozzá, mint a tékozló fiú, és ahogy a vámos tette, mi is elismerjük

előtte, hogy bűnösök vagyunk. Kérésünk vallomással kezdődik, amelyben egyszerre valljuk meg saját nyomorúságunkat és az ő irgalmasságát.”⁶

⁶ *Az egyház és a múlt bűnei*, <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=132> (2015. 03. 03.).

Számos katolikus, evangélikus vagy református nyilatkozatot idézhetnék még, talán még egy magyarországi vonatkozásút, az 1994-es, a holokauszt ötvenedik évfordulójára írt ökumenikus nyilatkozatot említem: „A XX. század legnagyobb szégyenének tartjuk százezrek életének kioltását, pusztán származásuk miatt. A fájdalmas események évfordulóján tisztelettel adózunk az áldozatok emlékének. A Holokausztot – a Szentírás tanítása alapján – mindnyájan égbekiáltó bűnnek tartjuk. Olyan bűnnek, ami megterheli történelmünket és közösségeinket, és a megemlékezésen túl az engesztelés kötelezettségét sürgeti.”⁷

⁷ Idézi Randolph M. Braham: *Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt* http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2460/ (2015. 03. 03.).

A fenti nyilatkozatok talán jelzik, hogy az elmúlt hetven évben elkezdődött egy szembenézési folyamat, azt is látnunk kell azonban, hogy a nyilatkozatok megfogalmazása és azoknak a hétköznapi használatba tétele nemcsak a nyelvezet, hanem a gyakorlat oldaláról is nehézkes.

Hol volt Isten Auschwitzban?

„Hol volt Isten Auschwitzban?” – tesszük fel sokszor a kérdést. Mintha magunkat megkerülve vagy tisztára mosni akarva Őt akarnánk hibáztatni az elkövetett bűnökért. Válasz lehet az ismert történet: a villanyárammal feltöltött kerítésen egy fiatal fiú megégett holtteste függ. Megkérdezi valaki a menetből: hol van ilyenkor Isten? A sorban baktató egyik ember rámutat a fiúra: ott van Isten. Ehhez tartozik hozzá, amit a német teológus, Johann Baptist Metz mondott, mikor egy nyilvános dispután megkérdezték tőle, hogy tudnak-e imádkozni a keresztények a soá után. Ő így válaszolt: „Azért tudnak imádkozni Auschwitz után, mert Auschwitzban is folyt imádság a zsidó áldozatok énekében, a zsidó áldozatok imádságában.”⁸

⁸ *Johann Baptist Metz nyilvános beszélgetése 1968-ban Münsterben Milan Machovec cseh filozófus és Karl Rahner SJ német szerzetes, katolikus teológus társaságában.*

Egyetértek a teológus felvetésével. Teológiai megközelítésből ahhoz, hogy egy keresztény önmagát *kereszténynek* identifikálja, nemcsak őszintén szembe kell néznie egyháza múltjával, így bűneivel is, hanem ebből merítve, alázattal szükséges a másokban felfedeznie felebarátját, testvérét. Jézus Krisztus egyenes tanítása a hit kérdésében radikális és világos: „Nem mindenki megy be a mennyek országába, aki ezt mondja nekem: Uram, Uram, hanem csak az, aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát” (Mt 7,21).

A náci Németországban Hitler ellen több merénylet készült, az egyik eltervezője és kivitelezője egy teológus és etikatanár, Dietrich Bonhoeffer volt. Számos esetben felszólalt és lázított az egyházat is elárasztó romboló és gyilkos ideológia ellen. Egyik beszédében kifejtette, hogy a másik ember életének tiszteletéhez még a Megváltó sem szükséges, hiszen a teremtettségből adódóan – abból, hogy Isten saját képmására teremtette az embert – egyértelmű a következtetés: minden emberélet vesztét vagy megrövidülését okozó nézet elítélendő, hiszen az ember Isten olyan teremtménye, amelynek joga van az élethez.

A fentiek alapján a kérdés számomra sokkal inkább az, hogy *hol volt az egyház, valamint az ember, az ember embersége Auschwitzban*, és ebből következően, saját generációmra és a jövő nemzedékre is nézve: hogy hol van most? Ahogy a Genézis könyvében Kain és Ábel történetéből sem Isten helyének meghatározása válik kérdéssé, hanem az ember szabad akaratából való bűnös döntése és annak következménye, ugyanúgy a soá és a jelen vonatkozásában is mind egyházi, mind emberi oldalról hasonló perspektívával kell számolnunk. Vagyis nem lelkiismeretünket megnyugtatóvá kell máshová terelni a történeteket, hanem megkeresni a ránk vonatkozó kérdést, adott esetben a Kainnak szegezett őszinte sóhajt: „Hol van a te testvéred?” Erre Kain az alábbi választ adta: „Talán őrizője vagyok testvéremnek?” – mindeközben a történetből tudhatjuk, hogy addigra már megölte egyetlen testvérét (1Móz 4,9).

A holokauszt megölte a zsidóságot. A teológiai gondolkodáson belül egyre erőteljesebben jelentkezik az a metafora, hogy a kereszténység kudarcáról, haláláról beszélünk. Hiszen a hívő ember saját hitével, a testvérszeretetet Isten által rendelt kulcsfontosságú gyakorlásával fordult szembe. Sokféle magyarázatot, kibúvót ismerünk, de ha a valóságot leplezetlenül keressük, egyik sem ad megnyugvást. A valóság más. A valóság bűnvallásért, bocsánatkérésért, alázatért és emberségért kiált. Ezáltal igazat adhatunk Dietrich Bonhoeffernek, aki így fogalmaz: „A kegyelem hirdetésének is megvannak a határai. A kegyelmet nem lehet annak hirdetni, aki nem ismeri fel, nem különbözteti meg, vagy nem vágyik rá... Az a világ, amelynek a kegyelem csupán jó üzletként van odavetve, rá fog unni, és nem csak lábbal tapos a Szentre, hanem azokat is szét fogja tépni, akik azt ráerőltetik.”⁹

⁹ Idézi Eric Metaxas: *Bonhoeffer – Pásztor, mártír, próféta, kém*, Budapest, Immanuel Kiadó, 2014, 281.

Ezek alapján eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy mi – első, második, harmadik vagy negyedik generáció – tudjuk-e, és ha igen hogyan, Auschwitz utáni embernek, egyháznak vagy társadalomnak tekinteni magunkat. Olyanoknak, akiknek nemcsak hogy meg kell válaszolnunk e kérdést, hanem akiknek maga ez a kérdés az identitásunk része. Vagy mi is – Kainnal – megpróbáljuk a múltat megkerülni vagy elhessegetni, magunkat tisztára mosni, más bűnöst keresni, azaz torz, gyökértelen emberré válni? Roppant nagy felelősség Auschwitz után élni.

A szembenézés mint lehetőség

A szembenézés lehetősége, amellyel élnünk kell, az, hogy kritikusan, de a kritika építő jellegével merjük vállalni múltunkat, azaz fel merjük tenni a számunkra nehéz, feldolgozásra váró kérdéseket is. Johann Baptist Metz ezt teszi. „Meg lehet-e bízni a rémületünkben, a bűnvalótlomásokban – amiatti szégyenünkben, hogy Auschwitznak hátat fordítva éltünk és imádkoztunk? Meg lehet-e bízni abban, hogy iszonyattal tölt el a nácik gyilkos zsidóellenességével titokban vagy egyenesen nyíltan vállalt cinkosságunk, abban, hogy meg-rémiszt, mennyire részvéttelenül taszítottuk halálos magányba a zsidó népet és azt a néhány embert, aki a pártjukra állt közülünk? (...) Megbízhatunk-e saját keresztény teológiánkban, abban, hogy végre megtanulta a leckét, hogy most már óvatosan bánik azzal a rejtett antiszemitizmussal, amely nem nyers rasszizmusként veti fel a fejét a teológián belül, ...azzal az antiszemitizmussal, amely kezdettől fogva lényegileg hozzátartozó kísértésként ólálkodott a keresztény teológia körül? Megváltoztatta-e kereszténységünket, hogy emlékezünk Auschwitzra? Valóban Auschwitz utáni egyház vagyunk-e? Vagy ma is olyan keresztények, olyan egyház vagyunk, amilyen tegnap voltunk?”¹⁰

¹⁰ Johann Baptist Metz: *Memoria passionis*, Budapest, Vigilia Kiadó, 2008, 58–59.

Ugyanakkor óhatatlanul megfogalmazódik az ezzel párhuzamos kérdés is: ma is olyan emberek, olyan társadalom, olyan egyház vagyunk-e, amilyen tegnap voltunk? Azaz tanulunk-e múltunkból, és felismerjük-e az elesettekért, a nélkülözökökért, az üldözött cigány, zsidó, keresztény és nem vallásos testvéreinkért való kiállás felelősségét? Ennek vonatkozásában egyetérthetünk Paul Tillich teológussal, aki így fogalmaz: „Kollektív bűn nincs. De az emberiségnek van közös sorsa, amely bizonyos csoportokban sajátos sorssá válik, anélkül azonban, hogy megszűnne egyetemessége. Minden egyes részeseedik ebben a sorsban, és nem vonhatja ki magát alóla.”¹¹

¹¹ Paul Tillich: *Rendszeres teológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 282.

A fentiek tudatában megfogalmazhatjuk, hogy az egyház és annak felekezetei és tagjai akkor teljesítik be Isten törvényét, ha napról napra megküzdnek azzal, hogy az, amit képviselnek nem rendelhető világi politika vagy ideológia alá. Amennyiben a múltban az egyház saját politikáját, azaz a Szentírást követte volna, akkor éppen a múlt terhe nem nyomná „lelkét” és jelenét.

Az ELTE második világháborús emlékműve a maga szinte láthatatlan jelenlétével ezért is válik különösen fontos szimbólummá. Ugyanis úgy, ahogy az ELTE épületeit körülveszi az emlékezet, hasonlóan kéne, hogy az egyházat is körülvegye önmaga önvizsgálata. A 20. század alapján az Auschwitz utáni egyház 21. századi feladata

nemcsak a bűnbánat, a párbeszédre nyitottság és az alázat, hanem a Szentírás cselekvő formában történő komolyan vétele is. Ez pedig a szabadságban és annak felelősségében nyilvánul meg. Az ember attól válik a szó igaz értelmében emberré, ha tudatosítja: saját embersége a másik emberségének felismerésével és gyakorlásával, a szeretettel kezdődik. Azzal, amit Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi így fogalmazott meg: „Az istenorca hordozói nem gyűlölködhetnek egymással.”¹²

¹² *Ámos Imre és a 20. század*, szerk.: Galambos Ádám, Budapest, Corvina Kiadó–Luther Kiadó, 2013, 11.

Az Auschwitz utáni egyház feladata, hogy a fentieket megélve forduljon szembe közelmúltjával, hiszen ezáltal tud visszatérni rendelt küldetéséhez. Valahogy úgy, ahogy Varga Mátyás írja.¹³

¹³ *Imák Auschwitz után*, szerk.: Galambos Ádám, Budapest, Luther Kiadó, 2014, 13.

a papír széle megégett, urunk, / könyvünkben nem változtak / az imák. de kezünk azóta kormos / a lapozá-

skor. / a feledés ott sújt le ránk, ahol / csak akarjuk. ne vess meg ezért. / ne vess ki. majd. ott. akkor. ámen.